

БОРИС ГРІНЧЕНКО І ПРОЦЕС СТАНОВЛЕННЯ ЄДИНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Минає 85 років з дня народження відомого українського мовознавця кандидата філологічних наук, професора, лауреата Державної премії СРСР Василя Олексійовича Винника. Багаторічна наукова діяльність В. О. Винника пов'язана з відділом лексикології та лексикографії Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, в якому він сформувався як глибокий дослідник лексикології, фразеології та історії української мови. Але визначальним напрямом у науковій діяльності В. О. Винника була і є праця в галузі української лексикографії — участь у створенні словників і розроблення питань теорії словникарства.

Редколегія журналу «Мовознавство» бажає В. О. Виннику міцного здоров'я, бадьорості, творчої наснаги і пропонує нову розвідку ювіляра.

У статті висвітлено роль Б. Д. Грінченка в збереженні і розвитку літературної мови всього українського народу. Дискусія з питань єдності і дальшого розвитку української літературної мови, започаткована Б. Д. Грінченком, і наступне видання за його редакцією «Словаря української мови» в 4-х томах сприяли збереженню її єдності.

Ключові слова: українська мова, розвиток літературної мови, «Словарь української мови» за редакцією Б. Д. Грінченка.

Борис Дмитрович Грінченко — одна з найяскравіших постатей українського національного відродження останніх десятиліть XIX — початку XX ст. Його сучасники вбачали в ньому символ цілої епохи (С. Єфремов), призначення бути провідником і керманичем (Д. Дорошенко). А вже наш сучасник, на жаль, нині покійний Анатолій Погрібний, відзначав різнобічність його обдарованості і винятково загострене, всеохоплювальне «відчуття обов'язку перед рідним краєм та його культурою..., усіма жанрами художньої творчості і перекладацтва, критики і публіцистики, фольклористики і етнографії, бібліографії і мовознавства, народопроевітництва і видавничої справи»¹.

Це була постать, яка масштабністю своєї діяльності сягала рівня діячів доби європейського Відродження, а серед українських сучасників його можна порівняти з Іваном Франком.

Неоціненним є внесок Бориса Грінченка й у процес становлення та утвердження єдиної для всіх українців літературної мови. Невтомно працюючи протягом усього життя над її вдосконаленням і дальшим розвитком у різних стилях, видах і жанрах художньої літератури та публіцистики, впровадженням у різні галузі освіти й науки, він доклав багато зусиль до збереження її єдності на всіх етнічних українських землях.

¹ Погрібний А. Г. Борис Грінченко: нарис життя і творчості. — К., 1988. — С. 7.

Різномісна творча діяльність Бориса Грінченка розпочалася в тяжку для українства добу, коли після драконівського Валуєвського циркуляра 1863 р. в 1876 р. з'явився горезвісний Емський указ царя Олександра II, яким на українське слово було накладено нові й ще жорстокіші заборони. Українською мовою («малороссийским наречием», за казенним жаргоном царської адміністрації) дозволялося друкувати тільки історичні документи та художні твори з селянського життя «ярижкою» — офіційним «общерусским» алфавітом, заборонялося перекладати художню та наукову літературу з інших мов, довозити з-за кордону друковані нею видання, ставити на сцені драматичні твори, виголошувати доповіді та промови на наукових з'їздах і різних офіційних зібраннях, навіть друкувати тексти українських пісень з музичними нотами ².

Українські землі були тоді поділені між двома імперіями — царською Росією та цісарською Австро-Угорщиною, під владою якої перебували Галичина, Північна Буковина та Закарпаття. Проте попри тривалу роз'єднаність, українці на цих землях зберігали ще з княжих часів свою давню етнічну самоназву — «русини» і завжди відчували себе єдиним народом з наддніпрянськими українцями. Варто відзначити, що з кінця XVI ст. — у період будівництва козацької державності і в наступну киево-могилянську добу — більшість провідних релігійних, військових, освітніх діячів були вихідцями з західноукраїнських земель, зокрема з Галичини: Іван Вишенський, Захарій Копистенський, Єлисей Плетенецький, Петро Сагайдачний, Мелетій Смотрицький, Лаврентій Зизаній, Памво Беринда, Лазар Баранович та ін. А коли на Наддніпрянщині в кінці XVIII ст. виходить з ужитку староукраїнська книжна мова і з почину І. П. Котляревського формується літературна мова на основі живого народного мовлення, невдовзі й у Галичині на хвилі європейського романтизму і загальнослов'янського пробудження «Руська трійця» (М. Шашкевич, І. Вагилевич та Я. Головацький) в 1837 р. видає альманах «Русалка Дністровая», яким було започатковано утвердження літературної мови на народній основі і на західноукраїнських землях.

Однак клерикальні кола галицького суспільства зустріли появу альманаху вороже. Духівництво, що становило його освічену верству, в переважній більшості вперто дотримувалося в літературному вжитку старої книжної мови, успадкованої ще від княжих часів і далекої від живого народного мовлення як лексикою, на той час уже значною мірою розбавленою домішкою російських і польських слів та місцевих діалектизмів, так і важким, кострубатим синтаксисом. Ця чудернацька мішанка дістала іронічну назву «язичія». Апологети «язичія» на західноукраїнських землях з подачі московських слов'янофілів типу Погодіна спекулювали на паронімії етнонімів «русин», «русский», живилися підкинутою їм ідеєю «єдиного русского народа» від Карпат до Камчатки, дотримувалися російської орієнтації і з часом перейшли на російську мову (вони дістали назву «москвофілів»). «Русалку Дністровую» спершу було заборонено до друку (через це її було друковано в Будапешті), а після виходу альманаху накладом 1000 примірників 800 із них було знищено, а над М. Шашкевичем учинено суворе слідство ³. Під тиском клерикальної реакції «Руська трійця» припинила своє існування. М. Шашкевич — найпослідовніший поборник утвердження в літературному вжитку народної мови — захворів на сухоти і, зацькований москвофілами, помер 1843 року, І. Вагилевич перейшов на польську службу, а Я. Головацький приєднався до москвофілів і невдовзі подався до Росії.

² Огієнко І. Українська культура. — К., 1918. — С. 215.

³ Огієнко І. І. Історія української літературної мови. — К., 1995. — С. 177.

Москвофільство загальмувало, але не спинило становлення на західноукраїнській землях літературної мови на народній основі. Зерно, посіяне першими галицькими будителями, дало свої буйні сходи. Після революції 1848 року в Галичині розвивається преса народною мовою (її прихильники називалися «народовцями»). На них справляли значний вплив твори, що надходили в Галичину з Наддніпрянщини, прямі контакти між письменниками і вченими з обох боків Збруча. А після Емського указу письменники з Наддніпрянщини змушені були друкувати свої твори у львівських виданнях. Зв'язки між українською інтелігенцією ставали ширшими і міцнішими (в цьому була велика заслуга М. Драгоманова), а вплив наддніпрянців на галичан посилювався. Так, ще з 1862 року тісні взаємини з Галичиною встановив О. Кониський. За його ініціативи кілька ентузіастів з Наддніпрянщини стали фундаторами Товариства ім. Тараса Шевченка у Львові⁴. Його було задумано і створено 1873 р. як «базу для вільного розвитку української літератури і науки поза засягом російської цензури й адміністративних утисків»⁵ на кошти наддніпрянців. А 1893 року заходами О. Кониського і В. Антоновича в умовах посилення утисків української культури і науки в межах Російської імперії Товариство було реорганізовано за зразком західноєвропейських наукових установ у Наукове товариство ім. Тараса Шевченка. Його з 1894 року очолив М. Грушевський, переїхавши з Києва до Львова. Під його керівництвом за активної участі І. Франка, В. Гнатюка та інших діячів з обох боків Збруча НТШ «розбудувалося у фактичну Академію Наук і здобуло для Галичини і Львова передове місце в національному і культурному розвитку»⁶. Цьому сприяло й вимушене перенесення туди наддніпрянськими письменниками і вченими видання своїх творів. Численні періодичні видання орієнтувалися на ті найкращі зразки літературної мови, що сформувалися на Наддніпрянщині насамперед у творах Тараса Шевченка та Пантелеймона Куліша. Важливим осередком розвитку української культури стали також Чернівці на Буковині.

Відірваність Галичини від основного масиву українських етнічних земель, виборсування інтелігенції з тенет москвофільства і поява серед «народовців» прихильників орієнтації літературної мови виключно на місцеві говори («рутенців») спричинилися до напливу в літературний обіг як певної частки елементів «язичія» та вузьких діалектизмів, так і не завжди виправданих запозичень і кальок з німецької, польської та російської мов, що перешкоджало виробленню єдиних літературних норм, розхитувало їх і загрожувало зміцненню діалектної бази літературної мови на периферійні говори, її віддаленням від середньонаддніпрянської основи, а зрештою, й розривом з нею і формуванням другої літературної мови.

Ці обставини занепокоїли патріотичну інтелігенцію Наддніпрянщини. Загрозу становленню єдиної літературної мови для українців по обидва боки Збруча одним із перших відчув на той час молодий учитель сільської школи на Луганщині, але вже відомий письменник Борис Грінченко. У статті «Галицькі вірші», опублікованій під псевдонімом В. Чайченко у 8–10 числах львівського часопису «Правда» за 1891 рік, він висловив зауваги до мовних засобів, якими послуговувалися галицькі поети у віршах, що друкувались у часописі «Зоря» протягом 1883–1889 років. Зазначимо, що Б. Грінченко високо поцінував внесок Галичини в розвиток української культури в тяжкий для неї час після цар-

⁴ Там же.— С. 180.

⁵ Енциклопедія українознавства : Словникова частина.— Л., 1996.— Т. 5.— С. 1711.

⁶ Там же.

ського указу 1876 р. Характеризуючи пізніше в брошурі «Тяжким шляхом» тодішнє становище українського письменника на Наддніпрянщині, він писав: «Коли б не бачив він роботи братів-галичан та буковинців, коли б не було в його надії на народні маси, то давно б йому і уста заніміли»⁷. І, мабуть, тому, ніби заздалегідь вибачаючись, на початку статті Борис Дмитрович зазначав, що «тільки невикрутна потреба... , любов до дорогого нам усім діла» змусили його «відважитися висловити... свої уваги»⁸. Його «уваги» стосувалися в даному разі тільки мови поезії, хоч, звичайно, спонукали до ширших роздумів про долю літературної мови.

Б. Грінченко навів низку слів і словоформ, що, на його переконання, невідомі чи незрозумілі читачам з підросійської України або не відповідають нормам, які вже усталилися в творчості письменників-наддніпрянців. Серед них назвав вузькодialeктні слова і словоформи (*невіста, тручати, прецінь, нич, полокати, клячати, отвираєсь, огонь, оден, окінце, тамтуди* та ін.), полонізми (*весталька, коруна, фаля*) та «безліч москалізмів» (*сімена, но, терати, безучасно, юг, мрачний, скромний, лож, сейчас, царит, кормити, прочь, стон, небосклон, ледовий, впрочім, огромний, старушка* та ін.), а на додаток — «рутенізми — слова, “що не існують ні в якій мові на світі і що їх виковано на рутенський лад, або хоч і існують, так хіба у яких там лемків чи в гуцулів”: *веремя, дійство, сьвітич, кривля, їдло, сіяво* та ін.»⁹. Варто зазначити, що не всі наведені в статті приклади були належною мірою аргументовано як неприйнятні для літературної мови. Б. Д. Грінченко писав статтю, не маючи під рукою потрібної літератури. У полемічному запалі він часом називав серед них і такі, що вже були узвичаєні в літературній мові чи щойно з’явилися в ній, напр.: *звертатися, звук, скромний, яр, дяк* та ін. Але в своїх вимогах Б. Д. Грінченко був категоричний. Він дорікав галичанам, що вони «проповідують духовну єдність з Україною російською і єдність насамперед літературну», і ультимативно вимагав: «Коли єдність, мусять галицькі письменники зважати на українську публіку, бо робити інакше — це значить заводити свою особливу рутенську літературу». Разом з тим він висловив готовність «дечим поступитися нашим галицьким братам», одночасно закликавши їх дбати про єдність літературної мови і писати «так, як Квітка та Шевченко»¹⁰. У наведених прикладах, і, головне, у вимогах і тоні «стаття Б. Грінченка була більш полемічна, ніж речова» і тому «мусила викликати не менш гостру відповідь». Але «в історичній перспективі гострота її тону і вимог була явищем позитивним. Була вона й причиново зумовлена, бо перед цим ніщо не ставило межі... галицьких впливів у літературну мову»¹¹. Об’єктивний стан речей вимагав дальшого розвитку літературної мови у всьому її розмаїтті. Якщо на Наддніпрянщині, з огляду на заборони, розвивався лише художньо-белетристичний стиль, то в Галичині, попри названі вище негаразди, існувала українська преса, функціонували українські школи, були закладені основи для розвитку науки українською мовою, про що наддніпрянці могли тільки мріяти. Необхідним був дальший розвиток спільної для всіх українців літературної мови, розширення її стильового розмаїття, насамперед наукового, публіцистичного та

⁷ Цит. за: *Шевельов Ю.* Внесок Галичини у формування української літературної мови.— К., 2003.— С. 22.

⁸ Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови / Упоряд. П. Д. Тимошенко.— К., 1961.— Ч. 2.— С. 127.

⁹ Там же.— С. 131–133.

¹⁰ Там же.— С. 133.

¹¹ *Шевельов Ю.* Зазнач. праця.— С. 43–44.

офіційно-ділового стилів, вироблення наукової і навчальної термінології. А умови для здійснення цих завдань на той час були тільки за Збручем, і головними їх виконавцями мали стати галичани та буковинці з участю наддніпрянців. Усе це диктувало необхідність розширення діалектної бази літературної мови, зближення мови галицьких видань з літературною мовою, що з кінця XVIII ст. формувалася на Наддніпрянщині. На це звернула увагу більшість учасників дискусії, що розгорнулася після виходу статті Б. Д. Грінченка, в якій було порушено питання про шляхи вироблення і дальшого розвитку єдиної для всіх українців літературної мови.

Першим на статтю Б. Д. Грінченка, навіть не чекаючи закінчення її публікації, відгукнувся гострополемічною статтею «Говоримо на вовка — скажімо і за вовка» у 18-му числі часопису «Зоря» за 1891 р. Іван Франко. Він обстоював право галицьких поетів використовувати в своїх віршах слова з рідних їм говірок. «Як властиво повинні писати ті поети, коли їм заборонено уживати таких слів народних, які вони чують довколо себе? Чи вони всі мусіли б їздити над Псел чи над Сулу вчитися українській мові?» — в полемічному запалі іронізував І. Франко, впадаючи в іншу крайність¹². Фактично він обстоював у даному випадку, як зауважив Ю. Шевельов, «не тільки діялектну многоосновність... — що було б цілком правильно», а й «діялектну многоваріантність літературної мови, що практично було б дуже шкідливо»¹³. Але вже через рік після своєї гострої полеміки з Б. Грінченком І. Франко назвав його «справдішнім борцем за українське слово»¹⁴. Гострота тону статті І. Франка зумовлена, мабуть, і тим, що він ще не ознайомився з продовженням статті Б. Д. Грінченка в наступних числах «Правди». А пізніше він, як і Грінченко, беззастережно обстоював орієнтацію на єдність української літературної мови на східноукраїнській діалектній основі і закликав до цього галичан. Так, у 1907 р. в статті «Літературна мова і діалекти» він писав: «Кожний, хто брався писати тою мовою, ... мусив починати від Котляревського, Квітки, Шевченка, Марка Вовчка, Нечуя-Левицького, мусить бачити, що тут, у мові тих письменників, лежить основа того типу, яким мусить явитися вироблена літературна мова всіх українців»¹⁵. Власне, І. Франко значно чіткіше і переконливіше висловив те саме, до чого закликав Б. Грінченко, розпочинаючи дискусію. Як свідчила творчість І. Франка, вони обидва йшли до однієї мети — вироблення спільної для всіх українців літературної мови.

Тон статей інших учасників дискусії — М. Школиченка (М. Кононенка), І. Кокорудза, А. Хванька (А. Кримського), Лосуна (І. Верхратського), надрукованих у різних числах часопису «Зоря» протягом 1891–1892 років, — більш поміркований. Помітним було, поряд з обговоренням доцільності вживання в літературній мові тих чи інших слів, намагання зблизити позиції Б. Грінченка та І. Франка. Б. Грінченко ще до завершення дискусії опублікував у часописі «Зоря» (№ 24 за 1891 р.) «Додаток до замітки “Галицькі вірші”», де рішуче заявив про свою єдність з галичанами в боротьбі проти москвофілів та інших недругів українського народу, які сприйняли дискусію як початок розколу між галичанами та наддніпрянцями. «Ми проміж себе у своєму *гурті*, — наголошував письменник, — можемо й про далеко важливіші речі сперечатися, але це нітрохи не пошкодить нам іти до однієї мети вкупі, і такі люди, як д. І. Франко, все ж

¹² Хрестоматія матеріалів ...— С. 20.

¹³ Шевельов Ю. Знач. праця.— С. 44.

¹⁴ Цит. за: Погрібний А. Г. Знач. праця.— С. 241.

¹⁵ Хрестоматія матеріалів ...— С. 38.

сидітимуть на покуті в українській хаті. І коли б трапилося так, що нас, українців-русинів з Росії, яким... випадком змушено не писати так, як ми пишемо, то ми, і хвилини не вагаючись, — почали б писати такою мовою, якою тепер пишуть автори тих галицьких віршів, знаючи добре, що хоча вона й не зовсім відповідає нашим смакам та звичкам, але все ж вона нам — *своє, рідне*»¹⁶. Цим визнанням Б. Грінченка дискусію можна було б вважати завершеною, але він виступив ще раз і, подякувавши своїм опонентам на сторінках «Зорі» (№ 15–16 за 1892 р.) в статті «Кілька слів про нашу літературну мову», обґрунтував своє право висловитися з приводу її стану (у відповідь на закиди опонентів, ніби таке право мають тільки «філологи, фахові мовознавці»). У «кількох словах» він виклав своє розуміння і призначення літературної мови, переконливо довів необхідність збереження і дальшого розвитку її спільності, доступності і зрозумілості для всіх українців, маючи на увазі передусім інтелігенцію, по обидва боки Збруча. Б. Д. Грінченко особливо наголосив на тому, щоб літературна мова «не відбивалась од народного ґрунту» і була зрозуміла й українській інтелігенції в Росії, зважаючи на те, що вона хоч і «відбилася від своєї національності», але «ще знає трохи звичайну народну мову»¹⁷. Висловивши свої міркування щодо окремих слів та слівосформ, обговорюваних учасниками дискусії, він виклав свою програму дальшого розвитку української літературної мови, наголосивши на потребі створення повної граматики та повного словника української мови, що було б надійною підмогою для її вироблення і дотримання стабільності. А на закінчення закликав «дбати про єдність, про один духовний напрям, а значить і про одну літературну мову»¹⁸.

Дискусія про шляхи розвитку української літературної мови, розпочата Б. Д. Грінченком, дістала широкий розголос в українському суспільстві. З далекого Сибіру листом до І. Франка озвався Павло Грабовський. Будучи тривалий час відірваним від рідного краю, він сприйняв її як чергову з «непотрібних і пустих суперечок» у галицькій пресі. Але разом з тим, як і Б. Д. Грінченко, він висловив переконання, що «мова мусить бути щиро народною» і упевненість, що вона «мусить стратити потроху полонізми і всякі другі “чужизми”»¹⁹. А Леся Українка в листі до О. Маковея наголосила, що «літературна мова мусить витворитись з усіх діалектів, без жодного насильства, сварок і колотнечі»²⁰, підвівши, «може, найкращі підсумки дискусії», хоч участі в ній не брала і лист для друку не призначала²¹.

Питання збереження і подальшого розвитку спільної для всіх українців літературної мови незмінно залишалися в центрі уваги Б. Д. Грінченка й у наступні роки. У «Листах з України Наддніпрянської», що друкувалися в газеті «Буковина» в першій половині 90-х років, дискутуючи з М. Драгомановим з приводу стану справ в українському національному русі, він нарікав на лінькуватість, байдужість до розвитку рідної мови та використанні її в писемності наддніпрянської інтелігенції, у тому числі й деяких київських старогромадівців, констатує, що «затягти до роботи “українського патріота” таки важенько. Правда, якщо він літерат, то списує чимало паперу по-московському... Тут, звичайно, безліч перешкод, одна з них та, що за вкраїнське писання ніякий кат не

¹⁶ Цит. за: *Шевельов Ю.* Знач. праця.— С. 48–49.

¹⁷ *Хрестоматія матеріалів...*— С. 135.

¹⁸ Там же.— С. 148.

¹⁹ Там же.— С. 93.

²⁰ Там же.— С. 103.

²¹ *Шевельов Ю.* Знач. праця.— С. 49.

платитиме, друга та, що вкраїнське писання треба писати по-вкраїнському, а мови своєї “патріот” наш не сказати, що не знає, але так знає, що писати не може, а третє, що однак цензура заборонить... Наш “патріот” мови своєї не знає. Вчився він по-московському, а з українською мовою знайомився тільки з деяких книжок, переважно белетристичних»²². У «Листах...» Б. Д. Грінченко закликає інтелігенцію вчитись у старих письменників, які писали «краще за нас», дорікає М. Костомарову та О. Потебні за те, що вони «пишуть по-московському», вважає, що «не віднято б у нас тепер цензурними заборонами українську науку, якби наші вчені люди аж із самого початку почали писати не по-московському, а по-українському. Коли вони цього не зробили, то тим дали нашим антагоністам до рук зайвий шанс у борні, і одвічальність за це мусить лежати на них»²³. Він шкодує, що «у нас нема української інтелігенції, а є тільки нарзні українські інтелігенти. Інтелігенція у нас змоскалена. Вчиться вона по-московському, читає по-московському, завсігди говорить сама і завсігди чує круг себе мову тільки московську, рідну ж мову в мужичих устах вважає за “хахлацький жаргон”»²⁴. У зв'язку з цим пригадалася епіграма на адресу старогромадівців, яку навів на початку 60-х років минулого століття в одній із своїх «вечірніх розмов» у газеті «Вечірній Київ» незабутній М. Т. Рильський:

«Собирались малороссы
В ограниченном кружке
И решали все вопросы
На российском языке».

Б. Д. Грінченко нарікає на втрату наддніпрянською інтелігенцією українських історичних традицій і з жалем констатує, що в неї «замість них або московський патріотизм, або нічого не вартий хисткий і мінливий лібералізм, або просто ніщо: їсть, п'є, спить, читає, ходить у театр людина, та й годі, та й більш нічого, ніяких принципів». А повертаючись до питання про вироблення єдиної літературної мови для наддніпрянців і галичан, він знову наголошує на необхідності її наукового опрацювання: «Граматик, словарів, що надавали б якусь єдність нашій літературній мові, у нас нема». І він не бачить нічого дивного, що за цих обставин точаться суперечки навколо дріб'язкових питань: «кожен український інтелігент... обороняє яке ться або ця далеко більше, ніж воно того варте»²⁵.

Видається, що Б. Д. Грінченко ніби передчував у недалекому майбутньому свою відповідальну місію завершення довголітньої праці української інтелігенції зі створення чотиритомного «Словаря української мови». Досить рано виявивши зацікавлення словникарством: ще школярем, як він зізнався в своїй автобіографії, поряд з літературною «всячиною» навіть складав «словар український»²⁶. Пізніше разом з дружиною — письменницею Марією Загірною — повсякчас збирав народну лексику, особливо коли готував до видання об'ємні народознавчі праці. Задовго до початку роботи над переданими йому редакцією журналу «Киевская Старина» для редагування словниковими матеріалами Борис Дмитрович брав також участь в укладанні «Словаря російсько-українського», М. Комарова і А. Спілки, виданого в чотирьох томах протягом 1893–1898 років у Львові. Стаючи, як казав І. Франко, «на всяке жниво» на ниві

²² Грінченко Б. Д. Листи з України Наддніпрянської. — Лист II. — ЕР.

²³ Там же. — Лист III.

²⁴ Там же.

²⁵ Там же.

²⁶ Погрібний А. Г. Зазнач. праця. — С. 30.

української культури, Б. Грінченко старанно студіював історію української лексикографії з кінця XVI до початку XX ст., опублікувавши в Записках НТШ (т. 64) дослідження під назвою «Огляд української лексикографії», у скороченому вигляді подане також у передмові до «Словаря української мови». Він уважно стежив за розвитком лексикографії в інших народів світу, передусім слов'янських, листувався з відомими вченими слов'янського світу, захоплювався їхніми досягненнями. Так, отримавши випуск чеського наукового словника від Франтішека Гржегоржа — автора численних статей у тому словнику з українознавства, у листі до нього від 5 травня 1892 р. він писав: «З гордою радістю дивимося ми, українці, на високий розвиток і силу у слов'янського народу, що вміє ту силу придбати не тим, що підгортає під себе інші народи, а єдино просвітніми змаганнями, показуючи тим самим стежку й іншим братнім народам. За цю власність чеського народу мусить поважати його кожен в слов'янській сім'ї»²⁷.

У кінці XIX ст., коли постало питання про видання великого словника української мови, над яким протягом кількох десятиліть працювали українські письменники та вчені, а з організацією 1882 р. журналу «Киевская старина» — співробітниками його редакції. У різний час і різною мірою матеріали словника готували В. Антонович, Ганна Барвінок, М. Драгоманов, П. Єфименко, М. Комаров, О. Кониський, М. Лисенко, І. Манжура, Панас Мирний, І. Нечуй-Левицький, О. Русов, А. Свидницький, М. Старицький, П. Чубинський та ін. До редагування словника залучалися В. Науменко, Є. Тимченко. У кінці 90-х років XIX ст. редакція «Киевской Старини» оголосила, що цей словник буде видаватися як додаток до журналу, і його перші аркуші (на літери А–Б), відредаговані В. Науменком, 1897 р. були надіслані передплатникам. Але в зв'язку з наміром Російської академії наук оголосити конкурс на премію М. І. Костомарова за кращий словник української мови друкування додатків було припинено і вирішено готувати словник для подання на цю премію²⁸. Усвідомлюючи значний обсяг роботи і велику відповідальність за підготовку словника до друку, київська «Стара Громада», неофіційним органом якої була «Киевская Старина», після тривалих перемовин прийняла рішення запросити до його редагування Б. Д. Грінченка як людину незвичайно працювиту і добре підготовлену для виконання цієї роботи. Щоправда, цьому запрошенню передували гострі суперечки, бо частина «старогромадівців» не могла вибачити Б. Грінченкові його критики їхньої полохливості і недбальства, хоч формальною причиною висувалося те, що він «не дипломований філолог, а лише народний учитель». Найрішучіше кандидатуру Б. Д. Грінченка підтримував М. Лисенко, у квартирі якого й розпочалося редагування словника після переїзду письменника до Києва²⁹.

Усвідомлюючи значення словників у виробленні і функціонуванні літературної мови, у розвитку освіти й науки, у піднесенні загальної культури народу, письменник з притаманним йому почуттям обов'язку і відповідальності перед рідним народом з лютого 1902 р. поринув у роботу. Йому було передано матеріали різного рівня готовності — в картках і в зошитах — зведені в алфавіт 49 тис. слів³⁰. У червні 1902 року в листі до редакції Б. Д. Грінченко після уточнення підрахунків називає кількість слів до 52–53 тис. Вважаючи таку кількість

²⁷ Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. — Ф. 130. — № 33.

²⁸ Словарь української мови : В 4 т. / Упоряд. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко. — К., 1907–1909; перевидання: К., 1958. — Т. 1. — С. XXII.

²⁹ Погрібний А. Г. Знач. праця. — С. 90.

³⁰ Словарь української мови. — С. XXIII.

«надто недостатньою», щоб «виступати з словником, настільки бідним у порівнянні зі справжніми лексичними запасами мови», він закликав прийняти рішення, яке б дозволяло йому виправити стан справ. Після довгих зволікань редакція «Киевской старины» погодилася розширити джерельну базу словника і дозволила Б. Грінченкові вводити до реєстру нові слова, уклавши з ним нову угоду, але не виділивши коштів на їх виписування. Та це не зупинило письменника-патріота. Прагнучи гідно представити мовні скарби рідного народу, він залучив до роботи дружину і дочку³¹, увів до словника як власні матеріали, так і своїх численних кореспондентів³².

Дбаючи про омріяну єдність українського народу, Б. Грінченко особливу увагу приділяв гідній репрезентації лексико-фразеологічних скарбів усіх українських земель, старанно опрацьовуючи фольклорні та етнографічні видання І. Франка «Галицько-руські народні приповідки», В. Гнатюка «Галицько-руські народні легенди», В. Шухевича «Гуцульщина», словникові зібрання І. Верхратського, випуски «Етнографічного збірника» та ін. Розширення джерельної бази словника забезпечило не лише зростання реєстру, а й його належну документацію — ілюстрування. За браком часу Б. Д. Грінченко поділив намічені для використання джерела за черговістю на першого, другого і навіть третього планів, але «залишилося невикористаним багато з поставленого на першому плані»³³. Працюючи з величезним напруженням по 10–12 годин на добу, без вихідних, закинувши всяку іншу роботу, він зумів підготувати словник до видання у відведений термін (до 1 листопада 1904 року), довівши реєстр до 68 тис. слів. Одночасно він виконав складну роботу з подання реєстрових слів та ілюстративного матеріалу, виробленого на основі попередніх правописних систем, насамперед «кулішівки» та «желехівки», українського правопису, який ліг в основу чинного й тепер (передані йому матеріали були підготовлені в умовах цензурних заборон «ярижкою»). І, напевно, якщо б редакція «Киевской старины» продовжувала друкувати матеріали словника додатком до журналу і не передала їх на редагування і доопрацювання Б. Д. Грінченкові, українці замість «Словаря української мови» одержали б зібрання слів «малороссийского наречия».

За умовами конкурсу Російської академії наук і настановами редакції «Киевской Старини» Б. Д. Грінченко мав підготувати словник народних говорів за станом до 1870 р. Він же створив словник української літературної і народної мови в межах 90-х років XIX ст.³⁴ У цих межах засвідчено функціональну зрілість української літературної мови, її здатність відображати тогочасний стан суспільства, рівень розвитку науки, освіти, економіки, культури, що дістало свій вияв у фіксуванні в «Словарі» різногалузевої термінології. І хоч термінологія на той час у своїй основі ще не сформувалася (та й процес її остаточного формування ніколи не припиняється), багато уживаних на той час термінів подані як дублети. Проте важливо, що вона не залишилася поза увагою упорядника. Помітним є й намагання вибрати основний термінологічний варіант шляхом відсилання до нього. При медичній, ботанічній та зоологічній номенклатурі за наявності кількох народних номенів-дублетів послідовно наводиться й латинський відповідник, що в майбутньому допомагало вибрати серед них найприйнятніший.

³¹ Погрібний А. Г. Зазнач. праця.— С. 93–94.

³² Словарь української мови.— С. XXIV.

³³ Словарь української мови.— С. XXV.

³⁴ Паламарчук Л. С. Українська радянська лексикографія : Питання історії, теорії та практики.— К., 1978.— С. 63.

Заслугою Б. Д. Грінченка було також надання «Словареві української мови» виразно нормативного характеру. Його визнано першим в історії української лексикографії словником нормативного типу³⁵. Очевидно, доцільно спинитися на становленні окремих норм, які дістали в ньому відображення. Ще 1888 року В. Самійленко, прочитавши один з віршів Б. Грінченка, у листі до нього зауважив недотримання ним правил *благозвучності*, властивих українській мові, зокрема чергування прийменника (і префікса) **в/у (в-/у-)** між приголосними. Він доводив, що «не слід казати *вгорнутись в кирею*, але *вгорнутись у кирею*, або вже *вгорнутися в кирею*» і радив дотримуватися вимог милозвучності «де тільки можна... бо недурно в нашій мові єсть подвійні і потрійні вирази *і-й; з-із-ізо; од-від-д'*; *учора-вчора* і т. д.»³⁶. Пізніше Б. Грінченко чітко дотримувався правил милозвучності у своїй творчості і відобразив їх у «Словарі»: слова, в яких можливе чергування **в-/у-** перед приголосними, подано в реєстрі на літеру **У**, за винятком тих, у яких такого чергування не відбувається (*влада, власний, властивий, вражий* та ін.). Так само унормовано Б. Грінченком уживання слів з префіксом **від-/од-**, виявлення основної форми якого, поки українська літературна мова розвивалася переважно в одному функціональному стилі — художньо-белетристичному — не становило нагальної потреби: письменники вживали у своїх творах ту чи іншу форму, відбиваючи риси рідної говірки чи керуючись бажанням поліпшити загальну фонетичну структуру речення, уникнути повторів тощо. Але з розвитком інших функціональних стилів — насамперед публіцистичного, газетно-інформативного та наукового, з формуванням фахової термінології постало питання про уніфікацію вживання цих варіантів, оскільки префікс **від-** став компонентом термінів. Що ж до префікса (і прийменника) **од-**, то він уживається як варіант **від-** у художньо-белетристичному стилі сучасної української літературної мови³⁷. Лексикографічне опрацювання таких слів від часу виходу «Словаря» здійснюється на літеру **В**.

«Словарь української мови», душею якого був Б. Грінченко, заслужено відзначений Російською академією наук премією М. Костомарова. Він відіграв велику роль у дальшому розвитку української літературної мови, її утвердженні на всіх українських землях. Яскравим прикладом оволодіння галицькою інтелігенцією загальноукраїнськими літературними нормами є творча спадщина Богдана-Ігоря Антонича, лемка за походженням. На першому курсі Львівського університету, за свідченням сучасників, він розмовляв ще лемківським діалектом, а до закінчення університету видав дві збірки поезії, які вражали поетичними новаціями, викликали захоплення рецензентів і читачів мовною довершеністю: «Чи ж то справді лемко міг так ґрунтовно мовно переродитись на правдивого наддніпрянця». А найскладніше для лемка — оволодіння системою наголошення, оскільки в діалекті, як і в польській мові наголошується передостанній склад³⁸. І хоч немає прямих свідчень, що Б.-І. Антонич користувався саме Грінченковим «Словарем», важко відмовитися від такого припущення, бо за його короткого життя (1909–1937 рр.) це був єдиний найповніший і найавторитетніший словник української мови.

А вже у другій половині ХХ ст., коли внаслідок політики кремлівських правителів, спрямованої на денационалізацію нашого народу, українська мова ви-

³⁵ Пилинський М. М. Мовна норма і стиль.— К., 1976.— С. 210–211.

³⁶ Хрестоматія матеріалів...— С. 184.

³⁷ Пилинський М. М. Знач. праця.— С. 211–212.

³⁸ Павличко Д. Пісня про незнищенність матерії. Вступна стаття до: Богдан-Ігор Антонич. Поезії.— К., 1967.— С. 15.

тіснялася з ужитку і чи не єдиною базою її літературного функціонування й розвитку залишалася художня література, для письменників і всіх не байдужих до долі рідної мови словник Б. Грінченка був надійною копальнею для повернення їй вилучених і призабутих слів, для збагачення її виражальних засобів. А видатному майстрові художнього слова Григору Тютюнникові Борис Грінченко допоміг повернутися до рідного слова: «В 1961 році, — згадував письменник, — написав першу новелу «В сумерках» (російською мовою). Як помер Григорій, знову взявся за писанину українською мовою, коли прочитав словник Грінченка і ледве не танцював на radoцax — так багато відкрив для мене цей блискучий твір. Негайно переклав свої “Сумерки” на рідну мову і тепер уже не розлучаюся з нею, слава Богу, і не розлучуся до самої смерті. І все це на четвертому десятку!»³⁹

Подвижницька діяльність і великий творчий доробок Б. Грінченка в царині української культури і науки, передусім його внесок у розвиток літературної мови, у збереження її єдності, у створення першого в історії великого словника української літературної і народної мови гідно оцінили наступні покоління української інтелігенції. Як писав Олесь Гончар, Б. Грінченко «з синівською сумлінністю, з дивовижною, як на тодішні можливості, повнотою зібрав усе, що на той час вродило квітчасте поле живої української мови... Тільки любов здатна була звершити цей подвиг, звершити працю всеосяжну, завдяки якій зібране до купи багатство відкрилося ніби своєю новою якістю, глибинною суттю: це ж бо у фантастичній лексичній щедрості, в багатющому духовному спектрі постає саме життя народу, в усій достовірності дум і почуттів»⁴⁰.

V. O. VYNNYK

BORYS HRINCHENKO AND THE FORMATION OF UNIFIED STANDARD UKRAINIAN

The author elucidates the role of B. D. Hrinchenko in preserving and forming Standard Ukrainian as a language of all the Ukrainian people divided by the frontier between the Russian and Austro-Hungarian empires after the banning of Ukrainian by Russian tsar Alexander II with his Emsk edict. Because of the latter, Ukrainian authors and scholars had to publish their works in L'viv, a Galician city in Austria-Hungary. The isolation of Galicia from the rest of Ukraine was fraught with the loss of the continuity and unity of Standard Ukrainian, which had basically been formed in the Dnieper region of Ukraine. Debate over the unity and further development of Standard Ukrainian which Hrinchenko initiated, as well as a Ukrainian dictionary in 4 volumes edited by him contributed to its preservation.

Key words: Ukrainian, development of Standard Ukrainian, Ukrainian dictionary edited by Borys Hrinchenko.

³⁹ Юрченко О. «Праця не згине між людьми даремне...» // «Прапор». — 1988. — № 12. — С. 172.

⁴⁰ Гончар О. Твори : В 6 т. — К., 1979. — Т. 6. — С. 561.